

КРАЙНОТО ДОМАКИНСКО ПОТРЕБЛЕНИЕ КАТО ФАКТОР ЗА ИКОНОМИЧЕСКИ РАСТЕЖ В БЪЛГАРИЯ

Разглеждани са промените в номиналния и реалния общ доход като основен фактор за домакинското потребление у нас през последните години на преход към пазарна икономика. Във връзка с това се търсят ефектите от измененията в общия разход на домакинствата и тяхната покупателна способност. Установява се, че те са типични за крайно бедна страна.

Направеният въз основа на средната и пределната склонност към потребление анализ, а също и стойностите на мултипликатора и акселератора на домакинското потребление в България през периода 1990-2000 г. показват, че на този етап то не може да поеме ролята на двигател за увеличаване на производството и стимулиране на икономическото развитие у нас.

Домакинското потребление е основна съставна част на разходната структура на БВП. Оттук произтича и неговото важно въздействие върху равнището на икономическата дейност и определящото му значение в механизма на функциониране и развитие на икономическата система.

Потреблението има преди всичко биологична и социална природа, но освен това то има и икономическа същност. По своята икономическа същност "...потреблението в условията на пазарна икономика представлява придобиването на оскъдни блага и използването им за пряко задоволяване на човешките потребности въз основа на търсене, изявени предпочитания и избор, позволяващи минимизиране на разходите и максимизиране на ползите".²

Потреблението на блага е не само резултат от производството, но то придава цел, смисъл и съдържание на производствения процес. То определя неговите мащаби, структура, динамика и посока на развитие. В този смисъл е и важното значение, което потреблението има за по-нататъшното развитие на икономиката.

Когато става дума за потребление, обикновено се разбира използването на блага за пряко задоволяване на определени човешки нужди. Затова и тези блага се наричат крайни, а потреблението им крайно. Потреблението на крайните блага се осъществява от двата основни сектора в икономиката – домакинския и правителствения. Затова от гледна точка на съвременната статистика крайното потребление се измерва чрез сумата от

¹ Людмил Несторов е гл. ас. д-р в катедра "Обща теория на икономиката" СА "Д. А. Ценов" – Свищов, тел: (0631) 279256, факс: (0631) 23472, 24719, e-mail: lusines@abv.bg.

² Вж. Кънев, М. Макроикономика, второ издание. Свищов, Изд. къща "Д. Найденов", 1995, с. 58.

домакинското и правителственото потребление. Именно в качеството си на такова то се разглежда и като елемент от разходната структура на БВП.³

Предмет на изследване в публикацията е крайното домакинско потребление. Причината е, че то заема над две трети от разходната структура на БВП. Оттук и основната цел на анализа е да се посочи каква е ролята на крайното домакинско потребление за изменението в размера на БВП. Въз основа на това да се установи доколко и с какви средства домакинското потребление може да влияе върху динамиката на този основен макроикономически показател, по чието изменение може да се съди за темпове на икономическия растеж в страната.

Основните задачи, които са поставени с оглед постигане на посочените цели, са:

1. Да се изследват основните детерминанти на крайното домакинско потребление. В този смисъл в разработката са разглеждани: общият разполагаем доход (номинален и реален), структурата на общия разполагаем доход, работната заплата, пенсиите и спестяванията на населението.
2. Да се анализират промените, които настъпват в крайното домакинско потребление в резултат от измененията в основните му детерминанти. Изследвани са промените в общия разход на домакинствата в България, в неговата структура, в потреблението на основни хранителни продукти, в покупателната способност на доходите.
3. Да се проследи изменението в средната и пределната склонност към потребление и спестяване.
4. Да се изчислят коефициентите на мултипликатора и акселератора на крайното домакинско потребление през 1990-2000г., въз основа на които могат да се проследят връзките и зависимостите между него и БВП през изследвания период.
5. Да се посочат средствата за въздействие спрямо крайното домакинско потребление, които дават възможност то да засили своята роля като фактор за икономическия растеж у нас.

Потреблението зависи от редица фактори, по-важни от които са доходите и най-вече реалният паричен доход и отделните негови елементи (работна заплата, пенсии и спестявания). Върху тях оказват влияние инфлацията, данъчната, доходната и социалната политика на държавата, а също и традициите, обичаите, народопсихологията и др. В тази разработка се спираме само на измененията в общия доход, работната заплата, пенсиите и спестяванията, които влияят пряко на потреблението и отразяват в себе си въздействието на останалите икономически и неикономически фактори, което е косвено върху крайното домакинско потребление.

1. Основни детерминанти на домакинското потребление

Повече от десет години страната преживява труден преход към пазарна икономика, който е съпътстван с реструктуриране на стопанството, висока инфлация и безработица, силен спад в БВП. Всичко това се отрази

³ Вж. Основни макроикономически показатели. С., НСИ, 1998, с. XIII.

негативно върху покупателната способност и потреблението на домакинствата в България.

В основата на домакинското потребление стои **общият разполагаем доход**. За да достигнем до него и да определим влиянието му върху потреблението на домакинствата в България, е необходимо, първо, да посочим равнището на реалния общ доход, след което да се анализират размерът и структурата на общия доход на домакинствата у нас. Това ще спомогне по-точно да обясним и изясним ефектите на домакинското потребление върху съвкупното търсене, БВП и икономическия растеж.

През периода 1990-2000г. реалният общ доход на лице от домакинство е намалял с 61.2% (т.е. близо с две трети). Най-големият спад е през 1997г. когато реалният общ доход на човек от домакинство достигна едва 29.7% от този през 1990г. В резултат от икономическата и финансовата стабилизация в страната, реалния ръст на БВП и ниското равнище на инфлацията през 1998 и 1999г. се забелязва увеличаване на реалния общ доход спрямо предходната година съответно с 34.1 и 2.2%. За целия период 1997–2000г. годишният номинален общ доход на лице от домакинство е нараснал със 74.7%, а реалният – с 30.2%. Въпреки това през 2000г. общият реален доход намалява с 5% спрямо предходната година, което показва, че през последните четири години не съществува трайна тенденция към повишаване на реалния общ доход и той продължава да е по-нисък от достигнатото равнище през 1995г.

Причините за това неблагоприятно развитие в изменението на реалния общ доход са периодичното нарастване на номиналните доходи в условията на ниска инфлация през 1998 и 1999г. и сравнително по-високата средногодишната инфлация от 10.3% през 2000г.⁴ В основата на тази инфлация стоят най-вече поевтиняването на еврото спрямо щатския долар, поскъпването на петрола и цените на електроенергията. Това доведе до повишаване на цените и на другите стоки, като най-голямо е то при услугите (обществено хранене, лекарски и стоматологични услуги, водоснабдяване, транспорт, образование), при някои хранителни стоки, например зеленчуци, хляб, млечни произведения и др.⁵

Източник на инфлацията през 2000г. са и други фактори като: провежданата здравна реформа; необходимостта от повишаване цените на телекомуникационните и транспортните услуги с цел стабилизиране и оздравяване на тези стопански дейности, за да се приватизират на добра цена; неравномерното изпълнение на бюджета по неговата приходна и разходна част, което води до нарушения в паричното обръщение; все още високите производствени разходи на голяма част от нашите предприятия; все още недобре функциониращите стокови борси и оттам слабостите при определяне на цените на селскостопанските продукти; недостатъчно добрата работа на правителството с браншовите съюзи; наличието на сенчеста икономика, намесата на престъпни групировки при изкупуването на селскостопанските продукти и др.

⁴ Вж. Статистически справочник 2001, С., НСИ, 2001, с. 77.

⁵ Вж. за повече подробности Социално-икономическо развитие на България – 2000г. С., НСИ, 2001, 120-127.

Динамиката на изменение в номиналните и реалните доходи на населението през периода 1990 -2000г. може да се проследи от данните в табл. 1.

Таблица 1

Средномесечен номинален и реален общ доход на лице от домакинство в България през периода 1990-2000г.

Години	Номинален доход, лв.	Индекс на номиналните доходи, в % при база предходната година	Реален доход, лв.	Индекс на реалните доходи, в % при база предх. година	Индекс на реалните доходи при база 1990г.
1990	254	100.0	209	100.0	100.0
1991	693	272.8	128	61.2	61.2
1992	1337	192.9	137	107.0	65.6
1993	1986	148.5	132	96.4	63.2
1994	3297	166.0	116	87.9	55.5
1995	4878	148.0	106	91.4	50.7
1996	7454	153.0	72	68.0	34.4
1997	75024	1006.5	62	86.1	29.7
1998	119360	159,1	83	134,1	39,7
1999	125	105,0	85	102,2	40,7
2000	131	104,8	81	95,0	38,8

Източник: Бюджети на домакинствата в България 1996г., С., НСИ, с. XII, 2000, с. 11.

Много показателно за домакинското потребление у нас е равнището на реалния разполагаем доход. През 2000г. то намалява спрямо предходната година с 4.5%, което е с 0.5% по-малко в сравнение с реалния общ доход. Този факт се дължи на номиналното нарастване на общия доход след приспадане на дължимите данъци. Ако се намали общият доход с личните осигурителни вноски и направените парични разходи за домашно стопанство, то реалният разполагаем доход намалява с 5.6% (т.е. с 0.6% повече от спада на реалния общ доход). Това е резултат от по-големите разходи за лично осигуряване, които постепенно се превръщат във важно перо на домакинските бюджети съобразно изграждането на съвременна, пазарноориентирана социална система на социално осигуряване, която да не е тежест за бюджета. За последните две години тези разходи нарастват от 13 на 32 лв. средно на лице от домакинство, което е увеличение с близо 2.5 пъти.⁶

Доколкото реалният общ доход е основен фактор за потреблението на домакинствата, съдейки по динамиката на неговото изменение, може да се направи изводът, че в България през периода 1990-2000г. съществува тенденция към бързо и трайно спадане на домакинското потребление.

Това се потвърждава и от структурата на доходите по източници през последните години. При нея се забелязват съществени промени, които по свой начин доказват продължаващия спад в домакинското потребление.

Динамиката на изменение в структурата на общия доход на домакинствата в България за периода 1990-2000 г. може да се проследи от данните в табл. 2.

⁶ Вж. Социално-икономическо развитие на България – 2000г. ..., с. 30.

Таблица 2

Структура на общия доход средномесечно на лице от домакинство в
България за периода 1990-2000г.

Източници	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Общ доход	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Заплата	57.3	45.4	44.4	42.9	38.2	38.0	39.5	37.9	40,1	41,9	38,1
Извън заплатата	0.4	0.4	2.1	2.5	2.8	3.0	3.6	3.0	3,2	5,3	5,3
Социални плащания	18.8	22.6	20.6	21.6	19.0	17.2	19.0	18.7	19,8	20,7	24,5
Домашно стопанство	14.1	21.4	21.2	20.2	25.9	27.6	22.6	24.9	20,7	17,7	16,7
Други	9,4	10,2	11,7	12,8	14,2	14,2	15,3	15,5	16,2	14,4	14,6

Източник: Бюджети на домакинствата в България 2000г., С., НСИ, с. 12, Статистически справочник. С., НСИ, 2001, с. 71.

Относителният дял на **работната заплата** в общия доход на българските домакинства намалява от близо 60% през 1990г. на 39,9% през 2001г.⁷ Причината за това е високата безработица и появата на нови по значение източници на доход, каквито са предприемачеството, доходите от собственост и други извън работната заплата. Годишните темпове на изменение в работната заплата (при база предходната година) показват, че след спада през 1996 и 1997г., през 1998г. се отчита ръст на средната работна заплата 20.7%, а за 1999г. той е 9.1%. Аналогични резултати се получават и за минималната работна заплата, като темповете на прираст са по-големи – съответно 27.5 и 21.6.⁸

При високия дял на наемните работници от заетото население (около 90%), niskият дял на доходите от работна заплата показва ниска степен на производителност и цена на труда, висока скрита безработица и все по-намаляващо значение на наемния труд като източник на доходи.

През разглеждания период се очертава колеблива тенденция към промяна на относителния дял на доходите от **социални плащания** (пенсии, социални помощи, семейни добавки, стипендии и обезщетения за безработица), в които приоритет имат тези за пенсии. От 18,8% през 1990г., техният дял намалява на 17,9% през 1995г., за да достигне през 2001г. 26.9%.⁹ Като се има предвид силното им обезценяване в резултат от високата инфлация през 1994 и 1997г., явно тези доходи, на които разчита немалка част от населението (безработни, социално слаби, млади и многодетни семейства), реално намаляват. Необходимо е да се отбележи, че за периода 1997-2001г. относителен дял е нараснал с 8 процентни пункта. Това се дължи, от една страна, на макроикономическата стабилизация в страната и сравнително ниската инфлация през периода, което е положителна тенденция, даваща възможност за стабилизиране на доходите и повишаване до известна степен на тяхната покупателна способност. От друга страна обаче, увеличаването на доходите от социални плащания не е голямо, че да даде възможност за повишаване на доходите в системата на националната

⁷ Вж. Статистически справочник. С., НСИ, 2002, с. 67.

⁸ Вж. Социално-икономическо развитие на България 1999г. С., НСИ, с. 36.

⁹ Вж. Статистически справочник. С., НСИ, 2002, с. 67.

икономика до такава степен, за да стимулира икономически растеж. Причината за това са както ограничените възможности на бюджета и пенсионната система, така и нарасналият брой хора, нуждаещи се от получаване на подобни плащания, появили се в резултат от безработицата, бедността и застаряването на населението в страната.

От изследването на структурата на общия доход на българските домакинства става очевидно, че техните основни източници на доходи – работна заплата и социални плащания, които до 1990г. заемат около 70% от него, непрекъснато намаляват като относителен дял. Затова в условията на дълбока и продължителна икономическа криза домакинствата търсят спасение в доходите от домашно стопанство. Относно изменението в техният относителен дял съществува противоречива тенденция. Например от 14,1% през 1990г. той нараства до 24,9% през 1997г., за да спадне на 14.5% през 2001г. и да се върне към своите първоначални стойности от началото на изследвания период.

Домашното стопанство и продукцията, произведена в него, която се използва за продажба или прехрана, помага на българските домакинства да намалят отрицателното влияние на икономическата криза върху своите бюджети. Делът на натуралните доходи от общия доход на домакинствата от 12,4% през 1990г. се увеличава на 25% през 1997г. Така те компенсират до известна степен намалението на доходите от другите източници и търсят начин за запазване на своето жизнено равнище и за противодействие на обедняването.

С началото на икономическата реформа от март 1991г. в България се появили възможности за развитие на самостоятелна стопанска дейност, чрез която да се създаде икономическа основа за развитието на дребен и среден частен бизнес и самозащита на населението от характерния за прехода към пазарна икономика социален риск – бедност. За съжаление обаче през изминалия период подобна дейност не успя да се развие в желаната степен. Основните причини за това са бавните структурни икономически промени, високата инфлация, безработицата и престъпността, които попречиха за създаването на необходимите условия за стабилно, проспериращо развитие на малкия и среден семеен бизнес в страната.

Въпреки това се забелязва известно абсолютно и относително увеличение на доходите от предприемачество и собственост в общия доход на домакинствата. Например относителният дял на доходите от **предприемачество** в домакинските бюджети е нараснал през разглеждания период двойно – от 2,2% през 1990г. на 4,4% през 2000г., а делът на доходите от **собственост** четирикратно – от 0,2% през 1992г. на 0,8% през 2000г. За съжаление през 2001г. спрямо предходната при тях има известен минимален спад, като при доходите от предприемачество той е 0.2, а при тези от собственост 0.1 процентни пункта.

Относителният дял на доходите от предприемачество и собственост е прекалено нисък, което говори, че частната собственост в България няма достатъчно пазарно приложение. Причина за това е все още недобре функциониращата пазарна икономика, доказателство за което са неразвеният пазар на земя, на недвижими имоти и най-вече почти символично функциониращият капиталов пазар. Това не дава възможност собствениците

на жилища, вили, земя и реституирани имоти да ги превърнат в активи с производствено предназначение.

Освен това, като се има предвид резкият и силен спад на доходите от работна заплата в домакинските бюджети и все още незначителният дял на доходите от предприемачество и собственост, които не могат да го компенсират, може да се направи изводът, че частната собственост у нас все още не е фактор за нарастване на домакинските доходи и стимулиране от тази гледна точка на икономически растеж. Причините се коренят преди всичко в забавените пазарни и структурни реформи, които да ускорят нейното развитие и пазарно приложение.

Наред с натуралните и паричните доходи от домашното стопанство, в известна степен източник за компенсиране на спада в реалните доходи са трудна установимите от статистиката доходи **извън работната заплата и други доходи**. Техният абсолютен и относителен размер в домакинските бюджети непрекъснато нараства през разглеждания период. В абсолютен размер от 135 лв. средномесечно на лице от домакинство през 1990г. те се увеличават на 230 лв. през 2000г., а относителният им дял в домакинските бюджети се повишава от 9,8% през 1990г. на 14.6% през 2000г. През 2001г. има понижение в относителния дял на доходите извън работната заплата и други доходи спрямо предходната година с 1.1 процентни пункта – той спада на 13.5%.

Въпреки това величината на относителния дял на тези доходи в общия домакински доход е сравнително висок и показва, че прирастът на доходите и жизненото равнище на населението зависят все по-малко от легалния трудов пазар и на практика се формират извън него в сферата на т.нар. "икономика в сянка". Същото се отнася и за онези най-високи доходи, които не се улавят от статистиката и са резултат от преразпределението на националното богатство в условията на все още неразвит и дезорганизиран пазар, какъвто е нашият. Така увеличаването на доходите, създадени в "сивата икономика", дава възможност за компенсиране на спада в доходите от труд и все още липсващите за по-голяма част от населението доходи от собственост. В условията на продължителна икономическа криза това се оказва начин да се поддържа до известна степен достигнатото равнище на потребление на основни за изградения вече начин на живот стоки и услуги, но не и да служи като средство за стимулиране на производството, заетостта и увеличаване на икономическия растеж.

За голяма част от населението в България основен източник за издръжка са доходите от **работна заплата**. През периода 1990 – 1997г. средната брутна месечна заплата в държавния и кооперативния сектор се увеличава от 378 на 137 583 лв., т.е. 360 пъти. Поради значителния ръст на инфлацията обаче реалният размер на работната заплата през 1997г. намалява спрямо 1990 близо три пъти. Този процес може да се проследи чрез данните от табл. 3.

Годишните темпове (при база предходната година) показват известно стабилизиране и дори нарастване на реалната работна заплата през 1992 и 1993г., след което започва отново намаление. Данните за изменението на реалната работна заплата при база предходната година свидетелстват за трайна тенденция на нейния спад, който продължава и през 1997г., като се

има предвид високата инфлация и задържане растежа на номиналните работни заплати. След 1997г. се забелязва спиране на спада в реалната работна заплата и тенденция към нейното увеличаване спрямо предходната година, като за последните три години то е общо с 34.9%. Въпреки този положителен тренд в изменението на реалната работна заплата тя остава все още наполовина от тази през 1990г. и не може да достигне равнището от 1995г. При положение, че през разглеждания период над половината от паричните доходи на домакинствата се формират от работна заплата, то нейното реално намаление с 51.3% спрямо 1990г. е сигурен показател за бързия и силен спад, настъпил в домакинското потребление през изследвания период.

Таблица 3
Показатели за средната реална работна заплата в България през периода 1990-1997г.

Година	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Реална работна заплата (РРЗ)	378.0	230.8	260.2	263.2	216.0	200.0	159.0	140.2	169.2	180.9	194.1
Прираст на РРЗ спрямо 1990 г.	100.0	-39.0	-31.2	-30.4	-42.9	47.1	-57.7	-62.9	-55.2	-52.1	-48.7
Прираст на РРЗ спрямо предх. година	100.0	-39.0	12.7	1.2	-17.9	-7.4	-20.1	-11.8	20.7	6.9	7.3

Източник: Социално-икономическо развитие на България 1996г. и 2000г. С., НСИ, 1997, с. 108; 2001, с. 46, данни на МТСП; оценка на автора.

Важен източник на паричен доход, който определя потреблението на близо една трета – 29% (2 375 149 човека в края на 2000г.) от населението в България, са **пенсиите**. Относителният дял на разходите за пенсии от БВП на страната през разглеждания период остава постоянен (около 9 – 10%). От около 14% от държавния бюджет през първите години на преход относителният дял на разходите за пенсии нараства на 28% през 1997г., за да достигне през 2000г. 21.4%.¹⁰

В резултат от високата инфлация реалният размер на пенсиите прогресивно намалява. През 1991г. той представлява 66% от тяхната средна стойност спрямо 1990г., за да достигне едва 35% през 1996г. Тенденцията към номинално увеличаване на пенсиите и тяхното реално намаляване продължава. За периода 1995-2000г. номинално те са нараснали 36 пъти, а реално намаляват до 1999г. Пречупване на тази тенденция има през 2000г., когато те се увеличават спрямо 1995г. с 3%.¹¹

Изходът трябва да се търси най-вече в промяната на провеждания тип социална политика, на политиката по заетостта, институционалната изграденост на модела за социално осигуряване и алтернативните форми на заетост. От значение са и методите на приватизация и средствата от нея, които постъпват в бюджета, а също и финансовият контрол спрямо

¹⁰ Вж. Социално-икономическо развитие на България – 1996г. и 2000г. С., НСИ, 1997, с. 111; 2001, с. 42.

¹¹ Пак там.

длъжниците към НСО. Онова, което обаче е важно да се отбележи, е, че едва ли и тези мерки ще помогнат в близко бъдеще за повишаване на пенсиите до такава степен, че да се превърнат в източник за чувствително увеличаване на покупателната способност на пенсионерите и фактор за значително нарастване на домакинското потребление, съвкупното търсене и БВП.

Спестяванията на населението са друг източник на доход, който също влияе на тяхното потребление.

В номинално изражение размерът на спестяванията в България нараства през 1997г. спрямо 1992 повече от 28 пъти. Това увеличение се дължи по-скоро на натрупаните лихви по влоговете на гражданите, отколкото на техните доходи за спестявания. През изследвания период реалният размер на спестяванията силно намалява поради високата инфлация. В края на 1997г. той достига 22,7% от размера им в края на 1992г. Развихрилата се през тази година финансова криза и фалитът на редица банки накара населението да тегли масово своите левови депозити и да ги обръща във валута. Ето защо в края на 1997г. валутните депозити на населението възлизат вече на 57% от общия размер на депозитите, като само в сравнение с 1996г. те са нараснали със 17%. Към 31.12.2001г. депозитите на населението възлизат общо на 5032.1 млн. лв., като над две трети (67.0%, или 3375.0 млн. лв.) са във валута.¹² Така на практика в условията на продължаваща и задълбочаваща се структурна криза (част от която е и финансовата) реалният спад в спестяванията допълнително стана причина за намаляване на възможностите за излизане от кризата чрез използването им като вътрешен финансов ресурс за инвестиции и икономически растеж.

Тенденцията, свързана със спестяванията на населението, е те да намаляват като следствие от неговия стремеж да задоволява първо своите текущи, а не бъдещи потребности. Доказателство за това е, че пределната склонност към потребление от 1991 до 1996г. непрекъснато е много близо до или над единица. Тя ще продължи да има тези високи стойности поради натрупването на редица фактори, оказващи негативно влияние върху жизненото равнище на населението и неговото обедняване. Коефициентите над единица на пределната склонност към потребление показват стремежа на българските домакинства до известна степен да запазят своето жизнено равнище и да противодействат на процеса на обедняване за сметка на своите спестявания или други източници на доход извън работната заплата. Това, от друга страна, показва и невъзможността, поне на този етап от икономическото развитие на страната, спестяванията на населението да се използват като основа за повишаване размера на вътрешните инвестиции и като източник за дългосрочен икономически растеж.

2. Изменение в домакинското потребление

Определящ фактор за размера и структурата на общия разход на домакинствата е разполагаемият общ доход. А той, както посочихме, през изследвания период реално намалява с близо две трети (вж. табл. 1), което оказва своето силно негативно влияние върху размера и структурата на общия разход на домакинствата в страната.

¹² Вж. Статистически справочник. С., НСИ, 2002, с. 94.

По динамиката на изменението на структурата на общия разход може да съдим за изменението в домакинското потребление (вж. табл. 4).

Таблица 4

Структура на средномесечния общ разход на лице от домакинство в България през периода 1990-2001г.

Години	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2001
Общ разход	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1. Храна	36.3	47.4	43.5	42.9	45.0	46.3	48.2	54.4	47.8	44,0	44,9
2. Алкохол и тютюн	5,5	6,1	4,2	4,3	4,4	4,0	3,9	3,3	3,4	4,1	3,7
3. Облекло и обувки	11.9	8.6	8.3	8.1	7.4	7.1	6.5	5.8	5,8	5,2	3,6
4. Жилище/ел. ток	7.3	7.3	7.3	8.0	7.5	7.2	9.0	9.6	10,2	11,9	12,1
5. Дом. обзавеждане	4.3	4.6	3.9	4.0	3.7	3.4	2.4	2.6	3,2	3,3	2,9
6. Образование	4.6	3.3	3.3	3.2	2.7	2.7	2.1	1.7	2,6	3,3	3,2
7. Хигиена и здраве	2.0	1.8	2.5	3.0	3.7	4.1	4.4	3.3	2,4	2,9	3,9
8. Транспорт и с-ния	8.0	6.7	7.7	7.9	7.7	7.0	7.2	5.5	6,4	7,8	7,7
9. Данъци и такси	6.8	6.0	8.6	7.8	7.3	7.2	6.8	—	5,1	4,3	3,1
10. Р-ди дом. стоп-во	—	—	—	—	—	—	—	3.9	3,9	3,1	3,1
11. Други	13.3	9.8	10.7	10.8	10.6	10.3	9.5	9.9	9,2	10,1	11,1

Източник: Бюджети на домакинствата в България. С., НСИ за съответните години; Статистически справочник. С., НСИ, 2001, с. 73.

Забележка: От 1997г. разходите за данъци и такси са включени към съответните групи разходи.

Очевидно в условията на дълбока икономическа криза българските домакинства разпределят своите разходи така, че се стараят предимно да задоволят първичните си потребности от храна, жилище, здраве и енергия за битови нужди, а едва след това останалите.

Тази констатация се потвърждава и от такъв международно признат критерий, какъвто е относителният дял на **разходите за храна** от общите домакински разходи. През разглеждания период у нас той нараства от 36,3% през 1990г. на 54,4% през 1997г., за да спадне до 44,9% през 2001г.¹³ Съгласно международния критерий относителният дял на разходите за храна не трябва да надхвърля 30% от общите разходи. Това означава, че през разглеждания период от време в България той не само чувствително превишава тази граница, а надхвърля дори и приетия за критичен от икономическа гледна точка предел от 50%.

Към казаното може да се добави и фактът, че домакинските бюджети през изследвания период изцяло се реструктурират под негативното влияние на нарастващите дялове на разходите за храна и енергия за битови нужди, като относително високи се запазват разходите за данъци и такси, транспорт и съобщения. В резултат от това се намаляват относителните дялове на разходите за облекло и обувки, за образование и свободно време,

¹³ Вж. Статистически справочник. С., НСИ, 2002, с. 70.

за домашно обзавеждане. Увеличава се относителният дял на разходите за хигиена и здравеопазване, което е резултат от силното повишение на цените на лекарствата и средствата за поддържане на лична хигиена.

Така очерталата се структура на общия разход на домакинствата в България през последните години е характерна за типично бедни държави. Въпреки различията и особеностите в социално-икономическото развитие на всяка отделна страна според изследване на ООН през 1996г. на държавите, намиращи се в преход, по относителен дял на разходите за храна ние сме на едно от първите места наравно с Румъния и Русия.¹⁴

Независимо от това, че относителният дял на разходите за храна на българските домакинства се увеличава през периода 1990-2001г., то абсолютното потребление на основни хранителни продукти (натура) като хляб, мляко, месо, сирене, плодове и др. намалява. Това също е показател за реален спад в домакинското потребление, още повече, че той преодолява ограниченията на доходния метод.

През периода 1990-2001г. потреблението на основни хранителни продукти претърпява някои изменения (вж. табл. 5).

Таблица 5

Потребление на основни хранителни продукти средномесечно на лице от домакинство в България за периода 1990-2001г.

Продукти	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2001
Хляб и тестени изделия	14.2	15.1	13.4	13.1	13.0	13.0	12.2	11.8	12,2	12,0	11,1
Месо /кг/	3.0	2.2	2.6	2.5	2.2	2.1	2.1	1.4	1,9	2,1	1,7
Месни изделия /кг/	1.5	1.3	1.5	1.3	1.3	1.1	1.0	0.7	0,9	1,1	0,9
Прясно мляко /л/	4.6	4.4	3.5	3.4	3.2	2.9	2.9	2.6	2,7	2,7	2,3
Кисело мляко /кг/	5.5	4.2	3.0	2.5	2.6	2.3	2.2	1.6	1,9	2,2	1,8
Сирене /кг/	0.9	0.8	1.0	0.9	0.8	0.8	0.7	0.7	0,8	0,8	0,8
Плодове /кг/	3.9	3.6	3.9	4.2	4.2	3.9	3.3	2.4	3,0	3,6	2,5
Зеленчуци /кг/	5.1	4.8	5.5	5.4	5.2	4.9	4.6	3.9	5,0	5,0	4,9
Захар /кг/	0.8	0.7	0.9	0.8	0.7	0.7	0.7	0.6	0,7	0,8	0,7

Източник: Бюджети на домакинствата в България за съответните години. С., НСИ; Статистически справочник. С., НСИ, 2002, с. 71.

Сравнително голям е спадът в потреблението на прясно и кисело мляко – 60%, на месо и на месни произведения с над 30%, на сирене – 22% и дори на хляб с над 20%, което обикновено в условията на криза се увеличава.

Поради понижението в реалните доходи на голяма част от домакинствата у нас през последните години се забелязва намаляване на калорийното съдържание на среднодневната консумация на човек, което се дължи най-вече на заместването на по-скъпи хранителни продукти с по-евтини и нискокалорични.

Среднодневното потребление на калории на човек е между 3300-3600. В България през 1980г. то е 3593, а през 1992г. вече е 2831 (т.е. намаляло е с 21%). В развитите индустриални страни почти няма разлика между бедни и богати при потреблението на основни хранителни продукти, докато у нас тези различия са съществени. Това показва трудностите, които изпитват немалка

¹⁴ Вж. Poverty, Children and Policy for Brighter Future. UNICEF, N 3, Flornce, Itali, 1995.

част от българските домакинства при осигуряването на своята прехрана и спада на тяхното жизнено равнище.

Покупателната способност на доходите е количеството стоки и услуги, които може да си купи едно домакинство с даден паричен доход за определено време. Тя зависи както от изменението в абсолютния размер на доходите, така и от равнището на цените и асортимента на предлаганите стоки и услуги на пазара.

Увеличаването на номиналния паричен доход на лице от домакинство през 1998г. е близо 350 пъти, а на общия доход – 470 пъти (вж. табл. 1). Темпът в нарастването на доходите обаче успява да компенсира едва наполовина ръста на потребителските цени за същия период. Поради това покупателната сила на доходите в България силно намаля, по което може да се съди и за процеса на спад в домакинското потребление, протичащ в страната през разглеждания период. Динамиката в изменението на покупателната способност през 1990-2001г. може да се проследи от данните в табл. 6.

Очевидно драстично е намалението в потреблението на основни хранителни продукти като хляб, мляко, сирене и т.н., а също и на важни за всяко домакинство нехранителни стоки, което доказва наличието на рязък спад в жизненото равнище на населението.

Това е високата социална цена, която плаща страната при прехода към пазарна икономика и излизане от продължителната структурна икономическа криза. Изходът е в реструктуриране на икономиката, развитие на частния сектор, привличането на чуждестранни инвестиции с цел стимулиране на икономическия растеж и увеличаване на заетостта, доходите и жизненото равнище в дългосрочен план.

Таблица 6
Покупателна способност на средномесечните доходи на лице от домакинство в България за периода 1990-2001г.

Наименование на стоките	Количества, които могат да се купят със средномесечен доход на лице от домакинство през:		
	1989г.	2001г.	Темп на прираст
1. Хляб/бял/, кг	441	189	-57.1
2. Ориз, кг	216	120	- 44.4
3. Зрял фасул, кг	155	50	- 67.7
4. Картофи, кг	675	224	- 66.8
5. Домати, кг	243	160	- 34.2
6. Пиперки, кг	332	166	- 50.0
7. Прясно мляко, л	654	204	- 68.8
8. Кисело мляко, кг	469	121	- 74.2
9. Сирене, кг.	69	38	- 44.9
10. Свинско месо, кг	41	20	- 51.2
11. Птиче месо, кг	67	37	- 44.7
12. Колбаси малотрайни, кг	55	36	- 34.5
13. Мъжки обувки, чифт	7	4.5	- 35.7
14. Дамски обувки, чифт	7	4.8	- 31.4
15. Детски обувки, чифт	23	8.7	- 62.2
16. Въглища, тон	254	1.3	- 99.5
17. Горива, тон	23	0.1	- 99.6

Източник: Статистически справочник. С., НСИ, 2002, с. 71-72.

3. Промени в средната и пределна склонност към потребление и спестяване

Съобразно модела на циркуляционните потоци икономиката се разглежда като единство от взаимоотношения между нейните основни сектори: домакински, производителен (бизнес – сектор), правителствен, финансов и външноикономически. Всеки от тях дава на другите и получава от тях в замяна определени стоки и услуги.

Базисно значение за развитието на икономиката има домакинският сектор. Домакинствата имат пряко отношения към създаването и потреблението на БВП.

Тази връзка и зависимост може да се види от данните в табл. 7, които сочат показателите за средната и пределната склонност към потребление, както и настъпилите в тях промени през периода 1990-2000г.

Представените показатели за средна и пределна склонност към потребление и спестяване са изчислени въз основа на данни за паричните доходи и разходи на домакинствата. Разглежданият период условно може да се раздели на два етапа. Първият е от 1990 до 1995г., а вторият – от 1996 до 2000г.

През първия етап се забелязва, че средната склонност към потребление се увеличава, а към спестяване намалява. Например през 1990г. на всеки лев паричен доход се падат по 0.95 лв. потребителски разход и съответно 0.05 лв. спестяване, а през 1995г. – 1.02 лв. за потребление и – 0.02 лв. за спестяване. Характерен за началото на този етап е острият дефицит от стоки и услуги на пазара. По-голяма част от хората по това време разполагаха със свободни парични средства, които нямаха достатъчно стоково покритие. Средната склонност към потребление през разглеждания период се увеличава в резултат както от рязкото нарастване на потребителските цени и тяхната либерализация през 1991г., така и като следствие от високата инфлация през 1994г. Коефициентите над единица показват, че определяща част от домакинствата използват своите спестявания, за да задоволят текущите си потребности, което личи и от отрицателните стойности на показателя за средната склонност към спестяване през разглежданите години.

През периода 1990-1995г. пределната склонност към потребление е с високи стойности – близо до единица и над нея. Това означава, че при нарастване на паричния доход средно на лице с един лев неговите парични разходи са също толкова и дори по-високи, което косвено доказва икономическата нестабилност и недоброто финансово състояние на домакинствата през разглежданите години. Обяснението за този ефект може да се търси в тоталния дефицит от стоки и услуги на пазара в началото на периода и в това, че доходите на населението нарастват по-бавно от цените на продуктите за потребление.

През втория етап от разглеждания период (1996-2000г.) се забелязва тенденция към намаляване на средната склонност към потребление. Например през 1996г. средната склонност към потребление е 0.95, което е спад в сравнение с предходната година, предхождаща икономическата криза от началото на 1997г. Спадът в средната склонност към потребление

продължава и през следващата 1997г., като за останалите години от периода е налице тенденция към установяване на едно равнище.

Таблица 7

Разполагаем паричен доход и потребителски разход, средна и пределна склонност към потребление и спестяване средномесечно на лице от домакинство през периода 1990-2000 година

Година	Разполагаем паричен доход (лв.)	Паричен потребителски разход (лв.)	Спестяване (в лв.)	Средна склонност към потребление APC	Пределна склонност към потребление MPC	Средна склонност към спестяване APS	Пределна склонност към спестяване MPS
1990	209	198	11	0.95	-	0.05	-
1991	496	500	-4	1.01	1.05	-0.01	-0.05
1992	924	898	26	0.97	0.93	0.03	0.07
1993	1395	1362	33	0.98	0.98	0.02	0.02
1994	2120	2152	-32	1.01	1.09	-0.01	-0.09
1995	3083	3140	356	1.02	1.03	-0.02	-0.03
1996	5307	5034	273	0.95	0.97	0.05	0.03
1997	50080	42738	7342	0.85	0.84	0.15	0.16
1998	84305	71847	12458	0.85	0.85	0.15	0.15
1999	95	81	14	0.85	0.85	0.15	0.15
2000	102	86	16	0.84	0.73	0.16	0.27

Забележка: Стойностите след 1998г. са в деноминирани лева.

Източник: Социално-икономическо развитие на България 1995г. С., НСИ 1996, с. 98; Социално-икономическо развитие на България 2000г. С., НСИ, 2001, с. 37.

За изследвания период потребителският разход остава по-нисък от разполагаемия паричен доход. Причината за това може да се търси първоначално в ръста на инфлацията (през 1996 и 1997г.), а впоследствие в ръста на реалните доходи през 1998 и 1999г. спрямо предходната година (вж. табл. 1). Така, колкото и да звучи парадоксално на пръв поглед, и в двата случая се откроява желанието на домакинствата да задържат част от своя паричен доход под формата на спестяване с цел посрещане на бъдещи потребности в тези несигурни времена. Доказателство за направения извод е увеличаването на средната склонност към спестяване през разглеждания период (от 0.05 през 1996г. до 0.16 през 2000г. (повече от три пъти).

В допълнение може да се отбележи, че обратна връзка и зависимост съществува през посочения период не само между средната, а и между пределната склонност към потребление и спестяване. На всеки един лев прираст на паричния разполагаем доход прирастът на потребителския разход намалява от 0.97 през 1996г. на 0.73 през 2000г., а този на спестяването нараства съответно от 0.03 на 0.27 (с девет пъти). Причината за този резултат също може да се търси в различни посоки. От една страна, промяната в разглежданите показатели отразява влиянието на инфлацията през периода 1996-2000г., а от друга, се запазва стремежът на повечето домакинства в условията на висока инфлация да задържат част от своя паричен доход под формата на спестяване с цел посрещане на бъдещи потребности. Към това трябва да се добави и въвеждането на валутния борд в страната от 1.07.1997г. Той изигра ролята на стабилизиращ фактор за икономиката, което даде възможност за известен ръст в реалните доходи през 1998 и 1999г. спрямо предходната, върна доверието в банките и стимулира към спестяване. Потвърждение на казаното е, че такава ситуация се

забелязва през 1997 и 2000г., като през 2000г. ефектът е по-слабо изразен поради по-ниската инфлация.

Още по-добре изпъква ролята на домакинствата като икономически субекти, когато тяхното потребление се разглежда не само въз основа на паричния, а и спрямо общия им доход и разход. Общият доход на домакинствата се формира като сума от паричния и натуралния доход, а общият разход като сума от паричния и натуралния разход.

Общият доход и разход са взаимно свързани величини от бюджета на домакинствата. Съотношението между тях, както и структурата им (в пари и остойността на натура) силно зависят от икономическото развитие на дадена страна. От направените статистически наблюдения на домакинските бюджети се установява определена тенденция към нарастване на натуралните доходи и разходи както абсолютно, така и относително. Задължително трябва да се отбележи, че увеличаването на тези доходи у нас през разглеждания период се дължи не толкова на нарастване на производствената дейност за задоволяване на собствени потребности в рамките на домашното стопанство, колкото на непрекъснатото повишаване на пазарните цени, по които се остойностяват произведените продукти на домакинствата, извършващи подобни дейности.

Промените, които настъпват в натуралните доходи и разходи на домакинствата, водят до изменение и в техния общ доход и разход, а оттам и в стойностите на средната и пределната склонност към потребление и спестяване. Този процес може да се проследи от данните в табл. 8.

Таблица 8

Разполагаем общ доход и потребителски разход, средна и пределна склонност към потребление и спестяване средномесечно на лице от домакинство през периода 1990-2000г.

Година	Разполагаем паричен доход (лв.)	Паричен потребителски разход (лв.)	Спестяване (в лв.)	Средна склонност към потребление APC	Пределна склонност към потребление MPC	Средна склонност към спестяване APS	Пределна склонност към спестяване MPS
1990	242	226	16	0.93	-	0.07	-
1991	654	609	45	0.93	0.93	0.07	0.07
1992	1242	1008	254	0.81	0.68	0.19	0.32
1993	1855	1543	312	0.83	0.87	0.17	0.13
1994	3102	2451	651	0.79	0.73	0.21	0.27
1995	4568	3254	1404	0.71	0.55	0.29	0.45
1996	7104	5732	1372	0.81	0.98	0.19	0.02
1997	71806	53789	18017	0.75	0.74	0.25	0.26
1998	114163	84925	29238	0.74	0.74	0.26	0.26
1999	121	93	28	0.77	1.18	0.23	-0.18
2000	127	98	29	0.77	0.83	0.23	0.17

Забележка: Стойностите след 1998г. са в деноминирани лева.

Източник: Социално-икономическо развитие на България 1995г. С., НСИ 1996, с.100; Социално-икономическо развитие на България 2000г. С., НСИ, 2001, с. 38.

Данните от табл. 8 показват, че средната и пределната склонност към потребление през разглеждания период силно варират. Въпреки това се забелязва обща тенденция към намаляване на средната склонност към

потребление и увеличаване на пределната. Причината за това е именно натуралният доход (разликата между общия и паричния доход), който, създаван най-вече в домашните стопанства на домакинствата, оказва положително влияние върху тяхното икономическо състояние. Наличието на този положителен факт всъщност доказва, че у нас все още липсва нормално функционираща пазарна икономика, съществува икономическа криза и че силното развитие на домашното стопанство и получените от него натурални доходи не е най-доброто средство за излизане от нея. Домашното стопанство в условията на дълбока и продължителна икономическа криза се явява по-скоро начин за оцеляване на домакинствата в тези условия и запазване, донякъде, на намаленото потребление на основни хранителни продукти, отколкото средство за излизане от нея.

От данните в табл. 8 може да се забележи също, че средната склонност към потребление, изчислена въз основа на общия доход и общия разход, т.е. т. нар. **обща средна склонност към потребление**, е сравнително по-ниска, отколкото средната склонност към потребление по отношение на средномесечния паричен доход и разход на едно лице от домакинство (вж. табл. 7) през разглеждания период. Обяснението на този факт също може да се търси във високия относителен дял на получаваните натурални доходи от българските домакинства.

Друго, което прави впечатление, са по-големите колебания на показателя за **общата пределна склонност към потребление** спрямо пределната склонност към потребление, изчислена въз основа на паричните доходи и разходи на домакинствата през разглеждания период. Причината за това е преди всичко размерът на получаваните натурални доходи (и разходи). Този размер на натуралните доходи (разходи) на домакинствата се определя най-вече от недобрата пазарна конюнктура, високото равнище на цените на стоките и услугите (респ. равнището на инфлацията) и като цяло от лошото икономическото състояние на страната през тези години.

Въпреки посоченото положително влияние на натуралните доходи и разходи на домакинствата в условията на продължителна криза като средство за оцеляване и запазване на жизненото им равнище не бива да се забравя, че когато техният относителен дял се увеличава за сметка на доходите от работна заплата извън работната заплата, предприемачеството и собствеността, това е признак, че икономиката все още се намира в рецесия.

Високите стойности на показателя за общата средна и пределна склонност към спестяване са резултат от по-големите стойности на общия доход, което се дължи най-вече на нарастването на натуралния доход. Това показва, че тези стойности не означават нарастване на реалните спестявания на населението. Доказателство за това е и тяхното значително по-ниско равнище спрямо средната и пределната склонност към спестяване, изчислена въз основа на паричния доход и разход на населението (вж. табл. 7). Това означава още, че размерът на вътрешните спестявания е нисък и не може да служи като основа за нарастване на вътрешните средства за инвестиции и стимулиране чрез тях на дългосрочен икономически растеж.

Направеният въз основа на средната и пределната склонност към потребление анализ показва, че домакинското потребление в България на

този етап не може да поеме ролята на двигател за увеличаване на производството и излизане от състоянието на криза. Доказателство за това е и практиката, че българското домакинство ползва по-голямата част от създадените в домашното стопанство блага за собствено потребление, а не за реализация на пазара.

4. Крайното домакинско потребление и неговото влияние върху изменението на БВП

За да се увеличи домакинското потребление до такава степен, че да влияе силно и положително върху нарастването на съвкупното търсене, БВП и икономическия растеж, е необходимо силно да нараснат реалните доходи и покупателната способност на българските домакинства. Това може да се осъществи единствено чрез увеличаването на производителността на труда, ръста на печалбите в производствените предприятия и оттам повишаване на приходите в бюджета и ръста на заплатите в бюджетната сфера. Източници на този процес могат да бъдат инвестициите и износът, за чието стимулиране трябва да се провежда определена икономическа политика.

В обществените медии у нас се появиха мнения на някои синдикалисти, политици и икономисти,¹⁵ че домакинското потребление може да се стимулира за сметка на минимална инфлация, което ще увеличи вътрешното търсене и производството. Тук не споделяме подобно мнение, тъй като доходите у нас са прекалено ниски и за да имат този ефект, те трябва да се увеличат съществено. За тази цел е необходимо в обръщение да се пусне значителна парична маса, а това едва ли е възможно да се осъществи в условията на все още неработеща пазарна икономика и при наличието на валутен борд като основа на финансовата и икономическата стабилност у нас.

Нашето становище е, че в условията на валутен борд всяко увеличаване на доходите, осъществено за сметка на инфлацията, може да се окаже доста рисковано от дългосрочна гледна точка. Породената от пускането на допълнителна парична маса инфлация може да се окаже неконтролируема и икономиката отново да изпадне в колапс, подобен на този от края на 1996 и началото на 1997г. с всички произтичащи от това отрицателни икономически, социални и политически последици във вътрешен и международен аспект. Най-важната от тях е, че се поставя под въпрос съществуването на валутния борд, свързаната с него икономическа и финансова стабилност, а оттам и членството на страната в ЕС.

Според нас валутният борд не е "свещена крава" и, разбира се, също подлежи на промяна. Въпросът е, че на този етап премахването му няма необходимата за това икономическа основа. Такава би била една функционираща пазарна икономика, с изградени пазарни институции, високо ефективно производство и стабилна парична единица.

Казаното ще се опитаме да докажем чрез изследване динамиката на крайното домакинско потребление и неговото влияние върху измененията на

¹⁵ Вж. Аройо Ж. Алтернативата. – Банки, инвестиции, пари, 2001, N 1, с. 4; Рангелова, В. – Стандарт, 30.04.2002; Съев, Й. Реалната покупателна способност на работната заплата. – Икономическа мисъл, 2000, N 3, с. 72.

БВП през разглеждания период посредством данните от данните в табл. 9.

Таблица 9
Крайно потребление на домакинствата (С) през периода 1990-2000г.

Показатели	Години, приети за база										
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
С по текущи цени, млрд. лева	25.3	75.6	131.4	220.9	387.7	618.8	1367	11921	15635	16.9	18.2
Индекс на С при база предходната година, %	100.0	84.3	97.7	100.0	99.8	99.4	98.2	82.8	108.1	105.3	103.3
Темп на прираста на С, %	100.0	-15.7	-2.3	0	-0.2	-0.6	-1.8	-17.2	8.1	5.3	3.3
Реално С, млрд. лв. при база 1990г.	25.3	21.4	20.9	20.9	20.8	20.7	20.3	16.8	18.2	19.2	19.8
Реално С при база 1990=100, %	100	84.6	82.6	82.6	82.2	81.8	80.2	66.4	71.9	75.9	78.3
БВП по текущи цени, млрд. лева	45.4	135.7	200.8	298.9	525.6	880.3	1749	17055	21577	22.8	25.5
Индекс на БВП при база предходната година, %	100.0	91.6	92.7	98.5	101.8	102.9	89.9	93.0	103.5	102.4	105.8
Темп на прираста на БВП, %	100.0	-8.4	-7.3	-1.5	1.8	2.9	-10.1	-7.0	3.5	2.4	5.8
Реален БВП в млрд. лв. при база 1990г.	45.4	41.6	38.5	38.0	38.7	39.8	35.8	33.3	34.4	35.2	37.3
Реален БВП при база 1990=100, %	100.0	91.8	85.0	83.9	85.4	87.9	79.0	73.5	75.9	77.7	82.3
Мултипликатор на С спрямо БВП	0	0.54	3.17	0	-9.0	-4.83	5.61	0.41	0.43	0.45	1.76
Акселератор на БВП спрямо С	0	1.87	0.32	0	-0.11	-0.21	0.18	2.46	2.31	2.21	0.57

Източник: Статистически справочник. 1994, с. 115; 1995, с. 107; 1998, с. 178-179; 2001, с. 193 и оценка на автора.

За да изследваме връзките и зависимостите между крайното домакинско потребление и БВП чрез коефициентите на мултипликатора и акселератора, използваме стойностите на техните реални величини. Те се определят въз основа на данни от НСИ за изменението във физическия обем на крайното домакинско потребление и на БВП при база предходната година.

Разглеждайки изменението във физическия обем на крайното домакинско потребление, стигаме до извода, че то реално е намаляло с 21.7% през периода 1990-2000г. Този спад е по-силен от спада на реалния БВП, който за същия период е 17.9%. Най-голямо е понижението на домакинското потребление спрямо предходната година през 1991 и 1997г. (съответно с 15.7 и със 17.2%). Увеличаване на физическия обем на домакинското потребление се забелязва за пръв път през 1998г., като през последните три години то нараства с намаляващ темп и още не може да достигне своите стойности преди кризисната за икономиката 1997г.

Доказателство за казаното е също и фактът, че за разглеждания период реалният общ доход на домакинствата е намалял с повече от една трета, а реалното домакинско потребление само с една пета. Това е много интересен факт, който показва важен дисбаланс между доходи и потребление. Обяснението може да се търси в различни посоки – например в скритата икономика или в косвеното финансиране на бюджетния дефицит, в индексацията на доходите, домашното стопанство, приходите от работа в чужбина и др.

За да постигнем поставената в разработката цел, а именно да видим доколко домакинското потребление може да бъде фактор за нарастване на БВП и следователно за икономически растеж, ще се опрем на кейнсианската икономическа теория. Според нея връзката между домакинското потребление и БВП може да се проследи чрез стойностите на мултипликатора и акселератора, (вж. табл. 9).

Мултипликаторът¹⁶ на домакинското потребление показва как промяната в разходите на домакинствата влияе на промените в БВП. Най-слаб (с отрицателни стойности) е бил мултипликаторът на домакинското потребление през 1994 и 1995г., съответно -9.0 и -4.83. Ниски стойности с отрицателно значение¹⁷ има мултипликаторът през 1992, 1993, 1996 и 1997г., което говори, че през периода 1990-1997г. спадът в домакинското потребление е стоял в основата на спада и в БВП.

Най-високите стойности на мултипликатора спрямо БВП са през годините с най-силен спад в равнището на БВП и най-висока инфлация, а именно 1996 и 1992г. Например през 1996г. (най-кризисната от всички години през разглеждания период) спадът във физическия обем на БВП достига -10.1%, а инфлацията спрямо предходната година бележи рекордния за страната ръст от 579%.¹⁸ Подобна на 1996г. е и 1992г. с втория по сила спад на БВП от -8.4% и инфлация от 64%.¹⁹ Това означава, че в най-кризисните за страната години поради силния спад на производството, инвестициите и реалните доходи на населението домакинското потребление, при равни други условия се оказва най-важният фактор, който не толкова стимулира, колкото не позволи по-силен спад на БВП.

Според кейнсианските разбирания за този показател темпът на нарастване на БВП през последните години се обяснява освен с всичко останало като икономическа политика, така и с прираста в реалните доходи (1998 и 1999г.) и разходите за покупка на стоки и услуги. Това се вижда и от по-високите стойности на пределната склонност към потребление през тези години (вж. табл. 8).

Най-ниските стойности на мултипликатора са през 1994 и 1995г. Това означава, че ръстът, който бележи БВП реално през тези две последователни години, се дължи не на домакинското потребление, а на другите негови елементи като инвестициите, държавните разходи или нетния износ, което не е предмет на нашето изследване.

От анализа на мултипликатора още веднъж, но от друга гледна точка, се доказва направеният вече извод, че домакинското потребление не може да бъде основа за увеличаване на производството и стимулиране на икономическия растеж у нас на този етап. Тези заключения се потвърждават и в изследването на този показател, което прави, макар и по друга методика,

¹⁶ Мултипликаторът на домакинско потребление се изчислява като отношение между стойностите на темпа на прираста на БВП и темпа на прираста на крайното домакинско потребление, посочени в табл. 16.

¹⁷ Това означава, че с отрицателна стойност през съответната година е както темпът на изменение на домакинското потребление, така и този на БВП, което означава, че съкращаването на потреблението води до намаление и на БВП. Поради това тези стойности са дадени в табл. 16 също с отрицателен знак.

¹⁸ Вж. Статистически справочник. С., НСИ, 1994, с. 96.

¹⁹ Вж. Статистически справочник. С., НСИ, 1998, с. 64.

В. Пиримова.²⁰

Намаляването на домакинското потребление през разглеждания период се обуславя както от спада в реалните доходи, така и от променливото равнище на цените. Нормалната реакция на българските домакинства в условията на инфлационно нарастване на цените се комбинира с традиционно спестяване, но всичко това демотивира производителите и инвеститорите, не стимулира увеличаване на производството, заетостта и доходите, т.е не стимулира икономическия растеж.

Икономическата ситуация в страната се подобрява през последните три – четири години, а това се вижда и от повишаване на доходите, водещо до увеличаване обема на продажбите на дребно и като цяло съживява търсенето на пазара. При ограничените размери на вътрешния пазар обаче и имайки предвид, че нормата на инфлация ще се запази относително постоянна и цените ще се повишават плавно и постепенно, не може да се очаква именно то да се превърне в съществен фактор на растежа.

Казаното се потвърждава и от стойностите на акселератора,²¹ които в нашия случай показват как изменението в БВП променя домакинското потребление. От данните в табл. 9 се вижда, че най-силно положително въздействие има акселераторът на домакинското потребление през 1998 и 1999г., съответно – 2.31 и 2.21. Неговата стойност е нулева през 1993г., а с ниски стойности, но с отрицателно значение и близки до нула е през 1991, 1992, 1995 и 1996г.

Всички тези величини показват, че през целия разглеждан период ние буквално сме си изяждали създадения БВП и не сме го използвали за натрупване и нарастване в бъдеще. Причината е в неговия нисък размер и силен спад, откъдето следва понижението в доходите и потреблението на домакинствата.

Ниските отрицателни стойности през 1994 и 1995г. показват, че ръстът в БВП през тези години не е допринесъл за нарастването, а по-скоро за намаляване на домакинското потребление.

Регистрирани невисоки, но положителни стойности има акселераторът на домакинското потребление през последните три години. Те са следствие от ръста в БВП, ниската инфлация и повишаването на реалните доходи. Това допринесе и за известно нарастване на домакинското потребление през тези години.

Най-висока положителна стойност има акселераторът на домакинското потребление през 1998г., след което през последните две години бавно, но постепенно и силно намалява. Това означава, че домакинското потребление не търпи силно и положително влияние от ръста на БВП. Перспективата, от една страна, е добра, тъй като предполага използване на БВП за нарастване на инвестициите или другите елементи на БВП от неговата разходна структура, което е основа за дългосрочен икономически растеж, но от друга,

²⁰ Вж. Пиримова, В. Растеж, цикличност, конюнктура. С., Университетско издателство "Стопанство", 2001, 238-239.

²¹ Акселераторът на домакинското потребление се изчислява като отношение между стойностите на темпа на прираст на крайното домакинско потребление и темпа на прираст на БВП, посочени в табл. 16.

показва, че това ще става при много ниско равнище на доходите и слаба покупателна способност на населението. Оттук следва, че домакинското потребление не може да бъде основен двигател за икономическия растеж в бъдеще. От направеното изследване, свързано с ефектите на домакинското потребление като елемент от разходната структура на БВП, се вижда, че то следва ръста на изменението в реалните доходи на населението. И тъй като те са свързани преди всичко с ръста на номиналните доходи и равнището на инфлация, от това зависят и възможностите за въздействие върху БВП чрез домакинското потребление, т.е. върху производството, заетостта и доходите, а като цяло и върху икономическия растеж.

Предвид провежданата политика на валутен борд и споразуменията с МВФ, от които зависи финансовата, макроикономическата, а и политическата стабилност в страната, може да се очаква, че рестриктивната доходна политика ще продължи и в бъдеще.

Равнището на доходите у нас е ниско и ще остане такова и в близко бъдеще. Основание за подобно твърдение ни дава все още слабата производителност на труда, ниската конкурентоспособност на продукцията, високите материално- и енергоемкост на производството. Към казаното трябва да се добави изискването за спазване на критериите за приемане в ЕС и по-специално за нисък бюджетен дефицит и понижаване равнището на външния дълг, което няма да даде възможност за чувствително увеличаване на заплатите в бюджетната сфера.

Нарастване на домакинското потребление не може, а и не бива да се търси в увеличаване на паричната маса в обръщение чрез използване на валутния резерв или чрез увеличаване на бюджетния дефицит. Това може да предизвика повторен и по-силен инфлационен шок от преживения вече в края на 1996 и началото на 1997г. Инфлационният шок, както знаем, предизвиква катастрофален спад в реалните доходи, което се трансформира в последващ негативен шок във вътрешното търсене. То спада рязко, тъй като купувачите веднага променят своите предпочитания и нагласи. Те нямат интерес да купуват повече т. нар. "нормални" или "луксозни" стоки, а нискокачествени продукти или заместители, характеризиращи се с по-ниска стойност на коефициента на доходна еластичност, което от своя страна принуждава производителите да се откажат от производството на висококачествени и престижни стоки, за да се пригледат към по-ниската покупателна способност на населението. Крайният ефект от всичко това е, че съвкупното предлагане спада трайно и остава нееластично спрямо промяната в цените. Следователно то не може да се стимулира чрез инфлационно нарастване на доходите, потреблението и съответно на съвкупното търсене. Тези доводи ни дават основание да не приемем констатациите на цитираните вече икономисти и синдикалисти, че чрез инфлационно увеличаване на потреблението може да се търси нарастване на вътрешното търсене, а оттам и на производството.

Въпреки големият относителен дял на домакинското потребление в БВП (около 70%) то не може да генерира силен растеж в съвкупното търсене и предлагане, защото се базира на изключително нисък реален доход. За да изпълни тази роля, трябва рязко да се увеличат реалните доходи и покупателната способност, което е невъзможно за кратък срок да се

осъществи на този етап от икономическото ни развитие.

5. Средства за въздействие спрямо домакинското потребление като фактор за икономически растеж в България

Известно увеличаване на домакинското потребление, а оттам и индуциране на по-голямо съвкупно търсене може да се търси в провеждане на определена доходна политика по отношение формирането на работната заплата в бюджетната сфера и в областта на производството, определянето на минималната работна заплата (МРЗ), пенсиите, защитата на спестяванията и равнището на подоходните данъци.

Рестриктивната политика на доходите, която се провежда у нас през последните десет години, освен, че има отрицателен социален ефект, оказва и силно деструктивно влияние върху икономическата ефективност и преструктурирането на икономиката. С особена острота се открояват следните основни тенденции: слаба обвързаност на доходите с производителността на труда, липса на структурни промени в източниците за получаване на доход и рязко свиване на потребителското търсене.²² Това налага някои промени при нейното провеждане.

Основателно е да си зададем въпроса: какво може и трябва да се направи в условията на валутен борд, за да не се пречи на икономическия растеж и същевременно да се спре спадът в реалните доходи, обедняването и да се стимулира домакинското потребление като основен елемент на съвкупното търсене?

Отговорът е, че това може да се постигне чрез политика на неинфлационен растеж на доходите, която да бъде важен елемент на стабилизационната програма за икономическо развитие на страната, какъвто е валутният борд.

Определящо значение за осъществяването на тази цел има формирането на доходите на населението в зависимост от икономическите и финансовите резултати. По този начин няма да се налагат специални мерки за регулиране на работната заплата, каквито бяха индексацията и компенсацията, с което ще се отстрани възможността за тяхното проинфлационно влияние, каквото имаха до въвеждането на паричния съвет. Това се отнася не само до работната заплата във всички отрасли на икономиката, но и до пенсиите и социалните плащания.

Важно значение при провеждането на доходната политика в условията на паричен съвет е ефективната защита на хората, попадащи в сферата на бедността. Рестриктивният характер на доходната политика означава висока социална цена на икономическите реформи, което налага при разработването на различните социални програми за борба с бедността да преобладава диференциран и целенасочен подход при насочване на ограничените средства към най-бедните членове и групи на обществото. Целта обаче не трябва да бъде само тяхното физическо оцеляване, а постепенното преодоляване на натрупаните през последните години

²² Вж. за повече подробности Ангелов, Ив. и колектив. Икономиката на България до 2000г. С., БАН, 1998, с. 39.

диспропорции с другите видове плащания. Възможност за това според нас дава въвеждането на официална граница на бедността.²³

Важно средство за неинфлационен растеж на доходите е стимулиране заплащането в ефективните и ограничаване растежа на заплатите в неефективните предприятия. Това може да се осъществи чрез провеждане на определена данъчна политика, насочена към намаляване на данъците, опрощаване на държавни вземания или кредити и въвеждане на законови разпоредби, съгласно които на губещите предприятия да се налага заповед за спиране на средствата в банките до изплащане на техните задължения към бюджета и НОИ. По този начин се създава възможност за намаляване на необоснованата икономически диференциация в доходите на заетите в реалния сектор, където поне засега по-големи доходи получават монополните държавни субсидирани предприятия, каквито БДЖ, топлофикационните предприятия и някои други.

От голямо значение за провеждането на гъвкава доходна политика, особено в условията на валутен борд, са колективните трудови договори. При тях договарянето на работната заплата, работното време и надбавките към трудовото възнаграждение трябва да става въз основа на общата ефективност на икономиката и на съответната фирма. Често обаче формираните чрез колективните трудови договори величини не отговарят на конкретната икономическа ситуация в стагниращите сектори на икономиката. Затова е необходимо при сключване на колективния трудов договор да се отчитат особеностите на отрасъла и региона и да се определи работна заплата, която позволява по-висока конкурентоспособност в икономиката.

В условията на паричен съвет и строга финансова дисциплина може да се постигне определен механизъм, чрез който да се ограничи получаването на високи, но незаработени заплати. Подходящо за случая е мнението на В. Цанов²⁴ за губещите предприятия това да се извършва чрез ограничаване достъпа до кредити и заплаха от фалит, а за печелившите – чрез постигнатите крайни финансови резултати и плащането на задълженията им към бюджета и общественото осигуряване.

Основен приоритет на доходната политика днес трябва да бъде постигането на такива доходи и имуществена диференциация, които да отговарят на икономическите резултати, постигнати от отделните икономически субекти. Тя трябва да бъде приемлива за обществото и да не го поляризира.

Сегашната ситуация на голямо подпоходно неравенство, прехвърляне на доходи от бедните и средните слоеве от населението към най-богатите и получаването на неправомерни доходи трябва да се прекрати или поне да се ограничи, като целта е стимулиране потреблението на нискодоходните домакинства. Възможност за това дават различни мерки, насочени към ограничаване на причините, стоящи в основата на този биполярен социален модел, като:

²³ Вж. за повече подробности Несторов, Л. Още един поглед върху границата на бедността и нейното определяне в България. – Проблеми на труда, 1998, N 5.

²⁴ Вж. Цанов, В. Доходи, потребление и социална диференциация. – В: Икономиката на България до 2001 и отвъд до 2010 година. С., 1999, с. 108.

- намаляване на различията в доходите от работна заплата, предприемачество, пенсии и социални плащания чрез провеждането на съответната данъчна и социална политика. В този смисъл трябва да се помисли за въвеждане на официална граница на бедността и намаляване на преките подоходни данъци;
- ограничаване преразпределението на националното богатство чрез разграбването на активи и приватизацията на печалба.

Изход от създадената ситуация на силно подоходно неравенство и спад в реалните доходи може да се търси в различни направления.

В този смисъл са възможни два подхода за определяне на бюджетните заплати. Първият е въз основа на фиксирания относителен дял на разходите за работна заплата в бюджетната сфера независимо от промяната в размера на приходите в бюджета. Това дава приоритет на рестриктивността за сметка на стимулирането при определяне на работните заплати в бюджетната сфера. Вторият е относителният дял на разходите за работна заплата да не се фиксира, а да се определя въз основа на промените в размера на приходите в бюджета. При положение, че има увеличаване на тези приходите подобен подход е по-гъвкав, дава възможност за увеличаване на работните заплати и има стимулиращ ефект за работещите в бюджетната сфера.

Съобразно условията на паричен съвет и подобряване на финансовата дисциплина, посоката, в която трябва да върви колективното трудово договаряне, е към по-голяма диференциация и развитие на браншовото договаряне, които дават възможност за отчитане на особеностите в отраслите и провеждане на по-гъвкава доходна политика.

От важно значение за осъществяването на неинфлационна доходна политика са начините за регулиране растежа на работната заплата. Отчитайки неблагоприятната икономическа ситуация сега, решенията в това направление могат да се търсят в следните насоки:

- създаване на условия за неинфлационен растеж на заплатите, като основа за това в реалния сектор бъдат крайните финансови резултати, а в бюджетния – реалните приходи;
- постепенно отпадане на регулирането на работната заплата отвън в печелившите предприятия с цел стимулирането им за постигане на по-добри крайни финансови резултати.

Централно място в системата на доходите заема минималната работна заплата. Относно нейното определяне и функциите, които тя трябва да изпълнява в икономиката и обществото, съществуват много и различни гледни точки.²⁵

Използването на минималната работна заплата като регулиращ механизъм за определяне на работната заплата и някои социални плащания (помощи за безработни, за платено обучение и др.) е предпоставка за възникването на противоречия между нейната социална и икономическа функция.

Ако МРЗ изпълнява социална функция, тя трябва да защитава работещите от риска. В този смисъл е подходящо тя да се определи въз

²⁵ Вж. за повече подробности Шопов, Д. Икономически и социални измерения на минималната работна заплата. – Проблеми на труда, 1996, N 11, 3-29.

основа на официално приетия праг на бедността. Като такава тя трябва да бъде по-висока от линията на бедността поради поне две причини. Първо, за да отчита по-големите потребности на заетите, и второ, за да въздейства стимулиращо върху трудоспособните бедни да търсят работа.

Ако функцията е регулираща, тогава МРЗ трябва да се определя съобразно реалните условия на пазара на труда, да спомага за по-висока конкурентоспособност на производството и да стимулира към по-голямо търсене на труд. При регулиращата функция МРЗ има за цел преди всичко да задържа растежа на заплатите и на социалните плащания и е средство за провеждане на рестриктивна доходна политика.

В това изследване се защитава мнението, че МРЗ трябва да изпълнява преди всичко социална функция, която да отчита реалните икономически условия, в т.ч. и условията на трудовия пазар. Потвърждение на това мнение е и сегашната практика в България, където през последните години регулацията на доходите остава почти независима от минималната работна заплата.

Неинфлационната доходна политика в условията на валутен борд би трябвало едновременно да стимулира потреблението, съвкупното търсене, производството и да създава условия за намаляване на доходното неравенство в обществото.

Източник за нарастване на реалните доходи и оттам на реалното потребление може да се търси най-вече в поддържането на ниска инфлация, в продължаване пререструктурирането на икономиката, увеличаване производителността на труда, пререструктуриране на бюджетната сфера, стимулиране на семейния и дребния бизнес, създаване на благоприятен бизнес-климат за привличане на перспективни чуждестранни инвеститори и други макроикономически средства.

Само по този начин домакинското потребление може да съдейства за стимулиране на дългосрочен икономически растеж, чиято основа ще бъде високата икономическа ефективност. Приоритет на този етап от икономическото развитие на България трябва да се даде на инвестициите и нетния износ, които гарантират в дългосрочен план нарастване на производството, заетостта и доходите на голяма част от населението.